

DELAJSKO IZOBRAŽEVALNO DRUŠTVO V LJUBLJANI V LETIH 1882 — 1884
IN PROCES V CELOVCU

Jasna Fischer*

Že od konca sedemdesetih let so se v avstrijskem delavskem gibanju kazala ponovna nesoglasja, ki so v naslednjih letih privedla do razbitja gibanja na dve struji, radikalno, močno anarhistično obarvano in zmerno. Leta 1879 je začel Johann Most izdajati v Londonu list Freiheit, ki sprva še ni bil anarhističen, vendar pa je že prišlo do grupiranja njegovih pristašev in nasprotnikov, ki so bili pod vplivom lista Sozialdemokrat, ki je izhajal v Zürichu. Pod vplivom teh dveh časnikov se je začela v avstrijskem delavskem gibanju vedno ostrejša polemika o taktiki, čeprav je stranka še vedno nastopala enotno. Konec leta 1881 pa se je vrnil iz severne Češke v Avstrijo Josef Peukert, ki je bil v Švici, Angliji in Franciji član anarhističnih organizacij. Obenem je začela vedno bolj zavzeto zastopati anarhistične ideje individualnega terorja tudi mostova Freiheit. Določen vpliv v avstrijskem delavskem gibanju je imela tudi teroristična Narodna volja z atentatom na carja Aleksandra II. marca 1881. leta. Pod njihovim vplivom je začel velik del radikalov zastopati anarhistične ideje. Javna so postala nesoglasja sredi leta 1881, ko je začel na Dunaju izhajati list Wahrheit kot glasilo zmernih. Dokončno sta se izoblikovali obe struji ob prvem primeru anarhističnega individualnega nasilja, to je ob roparskem napadu na mizarskega mojstra Merstallingerja julija meseca 1882 na Dunaju. Osnovna razlika med obema frakcijama se kaže v geslih — radikalnemu "Skozi svobodo k izgradnji" in zmernemu "Skozi izgradnjo k svobodi". Zmerni so se zavzemali za izgradnjo delavskih organizacij kot njihovo osnovno nalogo, ki bo omogočila spremembo družbenih razmer, medtem ko so radikali sicer priznavali pomembnost te naloge, vendar so menili, da je osnovna sprememba družbenih razmer. Večina radikalov je verjela, da je z njihovo taktiko možno doseči hiter zlom kapitalizma. Zmerni pa so se pripravljali na daljši boj.(1)

V takšnih okoliščinah so začeli prihajati po policijskih ugotovitvah v Ljubljano prvi letaki z radikalno vsebino. 26. januarja 1882 je dobil magistratni svetnik Ludvik Perona anonimno obvestilo, da se je 22. januarja v gostilni pri Lozerju v Rožni ulici in 24. januarja v kolodvorski restavraciji zbralo večje število delavcev ter da sta imela Mihael Keber in Alojz Cerar "prekucuške govore". Keber naj bi po tej informaciji govoril o "komuni in revoluciji", Cerar pa o tem, da se bo "monarhija zlomila v vseh sklepih". Obenem je neznan pisec obvestil Perono, da je bilo pri prvem govoru prisotnih 60, pri drugem pa 40 ljudi ter da sta dva udeleženca imela letake, ki sta jih tudi prevedla v slovenščino. Oba shoda je priredilo delavsko izobraževalno društvo ob odhodu svojega člana Vincenca Kamana, ki je odhajal na delo v Benetke. V zvezi s tem dopisom so zaslišali kot prič

* Dr. Jasna Fischer, znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Trg osvoboditve 1.

1 Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Oesterreichs 1867 — 1889, Europa Verlag, Dunaj 1964 (dalje navajam Steiner), str. 155—237.

krznarskega pomočnika Franca Schindlerja, čevljarja Ivana Lischza in Ivana Rauscha, kovinostrugarja Franca Gogalo, čevljarskega mojstra Karla Hubmajerja, fotografa Matijo Moora in čevljarskega pomočnika Antona Grablovica. Iz teh izjav je razvidno, da sta govorila tudi Moor in Hubmajer, nihče razen Cerarja pa ni govoril o politiki. Cerar pa naj bi med drugim rekel, da "grmi v celi Evropi". Niti Cerar niti Keber nista kazala nobenih letakov. Tudi pri hišni preiskavi pri Cerarju jih niso našli.(2) Istega dne, 26. januarja so zaslišali tudi Cerarja. Potrdil je, da so se res zbrali člani društva, prvič 30. drugič 20, da se poslovijo od Kamana in da sta s Hubmajerjem tudi govorila. Zanikal je, da bi ob tej priložnosti kazal kakšne letake, priznal pa je, da jih je tri- ali štirikrat dobil po pošti, vendar jih je takoj sežgal. Pošiljatelja ni poznal. Šele leta 1884 je na ponovnem zaslišanju priznal, da je sumil Mihaela Kebra, češ da je pisava na kuverti bila njegova, poleg tega pa je Keber tudi pripovedoval, da ima letake. Iz zaslišanja v letu 1884 v zvezi s preiskavo proti Tumi in Železnikarju je razvidno, da gre za letak z naslovom Časi so slabi.(3) 4. februarja so zaslišali še Mihaela Kebra, vendar je poizvedovanje o letakih ostalo brezuspešno.(4) S tem je bila preiskava proti Cerarju zaključena. Cerar je nato izstopil iz delavskega izobraževalnega društva, po lastni izjavi zato, ker "so ga na magistratu označili kot lastnika letakov in govornika veleizdajalskih govorov."(5)

Ponovno je pozornost ljubljanske policije pritegnila najdba policijskega uradnika Ivana Robide. Robida je zvečer 9. februarja 1882 našel na ulici pred zavetiščem za male otroke petdeseto številko Mostove Freiheit ter opozoril, da v bližini te stavbe stanuje bivši predsednik ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva Karel Hubmajer.(6) Policija pa po tem obvestilu ni začela nobene preiskave.(7) Poleg najdene Freiheit so v ljubljansko delavsko društvo v tem letu prihajale tudi posamezne številke drugih ilegalnih časnikov, npr. Volkszeitung — Sozialdemokratisches Wochenblatt, Telephon — Blatt für das gesammte Volk, Der Sozialist in Radikal.(8)

Oktober 1882 so prejeli deželni predsednik Winkler, ljubljanski župan Grasselli, magistratni svetnik Perona, višji inšpektor Ivan Verderber in vladni svetnik von Fladung anonimno pošiljko z letakom Manifest socialnorevolucionarne delavske stranke Avstrije delovnemu ljudstvu. Letak, ki se končuje: "Naše geslo je: Dol s tirani, dol z izkoriščanjem, dol z zasebno lastnino! Živela socialna revolucija!", je bil zaradi svoje revolucionarne vsebine prepovedan z odlokom v Wiener Zeitung — Wiener Amtsblatt dne 19. septembra 1882.(9) Na podlagi pisave na kuverti, ki jo je dobil Ivan Verderber, je bil Franc Železnikar osumljen, da je pošiljatelj. Ljubljanski magistrat je poslal prijavo o tem sumu 14. novembra 1882 državnemu pravdnistvu v Ljubljani. V dopisu obveščajo, da se Železnikar "notorično klanja socialističnim idejam" ter da tajno dobiva letake iz Londona in Pariza.(10) Sredi decembra sta dunajska izvedenca — grafologa Elias Soltokovič in Edvard Skallitzky na podlagi primerjave pisave na kuverti in Železnikarjeve davčne prijave iz leta 1882 poslala svoje mnenje, da je pisava na pošiljki Verderberju Železnikarjeva. 28.

2 Gradivo celovškega procesa (dalje navajam Fond), dopis ljubljanskega župana Laschana deželnemu predsedstvu v Ljubljani z dne 26. januarja 1882.

3 Fond, zapisnik zaslišanja A. Cerarja z dne 26. januarja 1882 in 8. avgusta 1884.

4 Fond, zapisnik zaslišanja Michaela Kebra z dne 4. februarja 1882.

5 Fond, zapisnik zaslišanja Alojza Cerarja z dne 8. avgusta 1884.

6 ZALj, enota MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 12 z dne 11. februarja 1882.

7 Prim. Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848 — 1896, 5. knjiga, 4. poglavje Socialistično gibanje na Slovenskem, Država založba Slovenije, Ljubljana 1966 (dalje navajam Prijatelj), str. 417.

8 Glej Kyovsky, Ilegalni tisk v Ljubljani okrog osemdesetih let prejšnjega stoletja, Kronika II, Ljubljana 1954, str. 9.

9 Fond. Letak je prevedel in v celoti objavil Kyovsky v omenjenem delu, Kronika II, Ljubljana 1954, str. 14—16.

10 ZALj, enota MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 46 z dne 14. novembra 1882.

decembra 1882 so zaslišali še Železnikarja, ki je izjavil, da mu je omenjeni letak popolnoma neznan in da mu "sploh na misel ni padlo, da bi takšen prepovedani letak širil", ker je "ljubljski meščan in dober patriot" in se mu je zato takšno sumničenje zdelo povsem neutemeljeno. 20. februarja 1883 je tožilec sestavil obtožnico, v kateri med drugim navaja, da Železnikar po obvestilu ljubljanskega magistrata pripada socialistični stranki. V začetku marca je Železnikar prvič vložil pri deželnem sodišču v Ljubljani ugovor proti obtožnici. Ugotovil je, da obtožnica temelji na podobnosti pisave na kuverti naslovljeni na Verderberja, ne pa tudi na ostalih pošiljkah. Opozoril je, da ima v Ljubljani veliko sovražnikov in vsak bi lahko potvoril njegovo pisavo. Obenem je spodbijal obtožbo, da gre za razširjanje prepovedanega letaka, če ga je poslal samo Verderberju. Prav tako je odločno zavrnil navedbo, da pripada socialistični stranki: "Če čutim in delujem za blagor delavskega stanu, mi ne morejo pripisati odobravanje nekega programa, ki razglša družbeno revolucijo in uničenje privatne lastnine. Sem pošten samostojen obrtnik, ki mu je njegovo z muko pridobljeno premoženje prav tako ljubo kot vsakemu drugemu. Tako bi lahko vsakemu politiku, ki se zavzema za blagor delavskega stanu, pripisali takšno utopijo. Trditev obtožnice, da pripadam socialistični stranki, je popolnoma nevdružna. Nobe-nih zvez ali stikov s takšnimi socialističnimi revolucionarji mi ne morejo očitati, kar je potrdil tudi magistrat s potrditvijo mojega dobrega slovesa."(11) Te utemeljitve so značilne za Železnikarjev način mišljenja, kadar je opravičeval in pojasnjeval svoje delovanje obla- stem. Ta njegov ugovor je višje deželno sodišče v Gradcu zavrnilo ter odločilo, da se sodni postopek nadaljuje, hkrati pa je sklenilo, da morajo na razpravo povabiti tudi izvedenca Edvarda Skallitzkega.(12) Železnikar je v začetku aprila pripisal izjavo, da se strinja s sodelovanjem Skallitzkega, nato pa je 16. aprila vložil novo pritožbo, v kateri je ponovno zavračal trditve, da pripada socialistični stranki. Poudaril je, da je njegovo delovanje bilo javno, govoril je na ljudskih in delavskih shodih v Ljubljani v navzočnosti policijskih uradnikov ter zahteval, da na razpravi o tem pričajo Ludvik Perona, Ivan Vončina, Jakob Škebinc in Josip Regali.(13) Isto je Železnikar trdil tudi na sodni razpravi 25. aprila 1883 in sodišče je ugotovilo, da je treba Železnikarja zaradi pomanjkljivih dokazov opro- stiti.(14)

Do nadaljnjega stopnjevanja radikalne agitacije v ljubljanskem delavskem izobraževal- nem društvu je prišlo v novembru 1882 z obiskom Peukertovega somišljenika Jakoba Waitza iz Gradca. Graška policija je 18. novembra obvestila ljubljansko, da se namerava Waitz na poti iz Gradca v Trst ustaviti tudi v Ljubljani. Obvestilo pa je prišlo nekoliko prepozno — Waitz je bil ta dan že v Ljubljani. Kot je ugotovila preiskava v letu 1884, je njegov prihod pripravil Franc Šturm. Na kolodvoru sta ga čakala Serkol in Tuma. Naslednji dan, 19. novembra so priredili izlet v Šentvid, ki se ga je udeležilo približno 15 članov delavskega izobraževalnega društva, nekateri z ženami. Med njimi so bili Želez- nikar, Tuma, Šturm, Kriegl in Serkol.(15) V gostilni "Pri slepem Janezu" so imeli tajni sestanek, ki je "služil temu, da je Jakob Waitz kot emisar graške anarhistične stranke privedel tukajšnje delavce (ljubljske) v radikalni tabor."(16) Waitz je iz Ljubljane odpo-

11 Fond, pritožba Franca Železnikarja z dne 4. marca 1883.

12 Fond, dopis višjega deželnega sodišča v Gradcu deželnemu sodišču v Ljubljani z dne 14. marca 1883.

13 Fond, pritožba Franca Železnikarja z dne 16. aprila 1883.

14 Fond, zapisnik sodne obravnave z dne 25. aprila. Primerjaj tudi Kyovsky, zgoraj navedeno delo, str. 12.

15 Fond, zapisnik zaslišanja Maksa Serkola z dne 30. aprila 1884.

16 Fond, dopis ljubljanskega deželnega sodišča deželnemu sodišču na Dunaj dne 1. avgusta 1884. O tem obisku je pisal tudi Kyovsky v članku Delavsko gibanje in ilegalni sestanek ljubljanskih delavcev "Pri slepem Janezu" v Šiški 18. novembra 1882, Socialistična misel II, Ljubljana 1954, str. 266—274.

toval naslednji dan. Naj v zvezi z Waitzovim obiskom v Ljubljani omenim, da v procesnem gradivu ni nobenega podatka, da bi Ljubljano obiskal Josef Peukert kot to po Kordeličevem pripovedovanju navajata Erjavec in Prijatelj.(17)

Policija je bila mnenja, da je Waitz svoje delo v Ljubljani uspešno opravil in je kot dokaze za to navajala, da se je društvo naročilo na radikalno Zukunft ter v njej objavljene dopise iz Ljubljane v rubriki "Iz strankarskih krogov", v katerih so dopisniki izražali soglasje z radikalno usmeritvijo stranke.(18) Ljubljanski policiji pa se je izmuznil govor Tume na mesečnem sestanku društva dne 5. marca 1882, na katerem so v tretji točki dnevnega reda obravnavali delavski tisk. Tuma je ob tej priliki napadel meščanske liste, da povečini pišejo le za kapitaliste, ne pa tudi za delavce ter svoje tovariše opozoril na Zukunft, ki da "je bila devet in dvajset krat zaplenjena, ker piše resnico".(19) Prvega izmed treh dopisov Zukunft je objavil Rudi Kyovsky v že omenjenem članku *Ilegalni tisk v delavskem gibanju v Ljubljani okrog osemdesetih let prejšnjega stoletja*.(20) Dopisnik je poročal o proslavi trinajste obletnice ljubljanskega delavskega društva dne 15. oktobra 1882 ter je dopis nadaljeval: "V zadnjem času je bilo več prostih shodov, ki so bili dobro obiskani. Na njih so govorniki obrazložili položaj delavcev, namen in korist društva ter se temeljito razgovarjali in razpravljali o skrajšanju delavnika. Zaradi čuvanja načela bratstva in enotnosti narodov so bile vse razprave v obeh deželnih jezikih. Tako je dokazano, da moramo nositi vsi enaka bremena in trpeti enake muke ter se moramo boriti do končne zmage le z združenimi močmi. Zatorej, tovariši, bodimo edini! V zadnjem času je v naših vrstah nastala zmeda, ki so jo zakrivali deloma dunajski časopisi, deloma 'wahrheitjeri' — resnicoljubi (pristaši 'zmernih' v Gradcu). Kar se tiče dunajskih časopisov, smo zasledovali ta tisk in prišli do lastne sodbe, pač pa nas je presenetilo, da je pet graških 'resnicoljubov' s člankom 'Mrtvi in živi' vzbudilo toliko zanimanja. Sedaj smo v vsem dovolj poučeni in nadaljujemo nemoteno z delom." Kermavner v zvezi s tem dopisom navaja, da so pristaši zmernih "posamič zapuščali delavsko izobraževalno društvo", da je tako izstopil tudi Viktor Hönigmann in da "takrat niso izključili iz društva nikogar".(21) Ta njegov podatek ni točen, ker je na mesečnem sestanku dne 12. avgusta 1883 takratni društveni predsednik Kriegl javil članom, da je bil Hönigmann izključen iz društva, ni pa pojasnil zakaj. Hönigmann je bil ponovno sprejet v društvo že na mesečnem sestanku dne 11. novembra 1883 na predlog Šturma in ob podpori Ludvika Zadnika.(22) Naslednji dopis v *Zukunft* z dne 22. februarja 1883 je poročal o občnem zboru ljubljanskega delavskega društva dne 28. januarja 1883. Občni zbor je imel na dnevnem redu poleg poročila sekcij, volitev novega odbora in predlogov članov še razpravo o delavskem tisku ter koristi in namenu društva. Za novega predsednika je bil namesto Ferdinanda Tume izvoljen Edvard Kriegl. Glavni poročevalec o delavskem tisku je bil Tuma. Kermavner po dopisu v *Zukunft* navaja, da "so po Tumovi obrazložitvi razlik med *Zukunft* in *Wahrheit* vsi navzoči člani glasovali za radikalno smer proti zmerni"(23). V društvenem sejnem zapisniku pa piše:

17 Fran Erjavec, *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem*, *Socialna misel* V in VI, Ljubljana 1926 in 1927, str. 176 in Prijatelj, str. 416 ter Dušan Kermavner, *Slovenska politika v letih 1879 — 1895 — Politično zgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovestvene zgodovine 1848 — 1895, Dodatek — Socialistično gibanje med Slovenci (od začetkov do leta 1895), /dalje navajam Kermavner, Dodatek/, str. 709.*

18 Fond, dopis deželnega sodišča v Ljubljani deželnemu sodišču na Dunaj dne 1. avgusta 1884.

19 Fond, zapisnik sejni z dne 5. marca 1882.

20 Datiral ga je v letu 1882, vendar je bil Kermavner mnenja, da je izšel v začetku leta 1883. V resnici je bil objavljen v *Zukunft* z dne 28. decembra 1882. Kyovsky, o.d., *Kronika* 1954, str. 8. in Kermavner, *Dodatek*, str. 740.

21 Kermavner, *Dodatek*, str. 710.

22 Fond, sejni zapisnik z dne 12. avgusta in 11. novembra 1883.

23 Kermavner, *Dodatek*, str. 710—711.

”Prvi govornik tovariš Tuma je razložil, kako nujno potreben je delavski tisk, da nas duhovno poučuje in da se lahko branimo proti krivicam, ki nam jih delajo liberalni in drugi listi in je strankarskim tovarišem priporočil naslednje liste v podporo: Zukunft, centralni organ avstrijskih delavcev, Strokovni list kovinarskih delavcev, Strokovni list krojačev in Strokovni list čevljarjev, ki so edini tukaj v Avstriji, ki skrbijo za blaginjo in napredek delavcev. V istem smislu je govoril tovariš Šturm v slovenščini.”(24) Ta zapisnik ne omenja, da bi Tuma razlagal razliko med radikalno Zukunft in zmerno Wahrheit, še manj, da bi prisotni glasovali za radikalno smer proti zmerni. Dopis nadalje omenja, da sta Kaller-Reinthal in Karel Kordelič pisala iz Innsbrucka ”proti radikalni smeri in proti ’svojevoljnemu postopanju’ in ’terorizmu’ njenih ljubljanskih predstavnikov”. Tretji radikalni dopis je poročal o ”zmernih mamelukih s sedežem v Innsbrucku, ki kar naprej bombardirajo Ljubljančane s pismi” ter je Kordeliča označil za ”Kallerjevega osebnega adjutanta” in omenja njegovo željo, da se vrne v Ljubljano, da bi ”pripeljal stranko na pravo pot”.(25) Uradno pa je predlagal, da se društvo naroči na liste Zukunft, Radicale, Strokovni list krojačev in Strokovni list čevljarjev šele društveni zapisnikar Adolf Richter na seji odbora 2. novembra 1883.(26)

V jeseni 1883 so se začeli nad delavskim izobraževalnim društvom zbirati grozeči oblaki. Carinski uradnik Jožef Žiwey je 31. oktobra 1883 našel pri carinskem pregledu zaboja odposlanega iz Benetk, ki naj bi ga oddal nek Emilio Dovitti na naslov Marije Breskvar v Ljubljani poleg grozdja še 300 izvodov v slovenščini tiskanega letaka z naslovom Na naše brate(27) in preko 300 izvodov Mostove Freiheit ter ga predal državnemu pravdništvu v Ljubljani.(28) Državno pravdnništvo je o najdbi obvestilo deželno kot tiskovno sodišče in menilo, da je bil letak Na naše brate namenjen ”kranjskim delavcem” ter opozorilo, da so razširjanje najdenih številk Freiheit prepovedala sodišča na Dunaju, v Pragi in Feldkirchnu.(29) Na njegov predlog je deželno sodišče odločilo, da predstavlja najden letak dejansko zločin veleizdaje, članki v Freiheit pa prekršek kaljenja javnega miru. Potrdilo je zaplembo pošiljke ter naročilo, da o najdbi in zaplembi ne objavijo ničesar.(30) Na zaslišanju 8. nobembra sta Marija in Franc Breskvar izjavila, da ne vësta, kdo naj bi bil pošiljatelj. Breskvar je poudaril, da ni član delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani in da ne vzdržuje nobenih zvez z njegovimi člani. Brezuspëšna je ostala tudi hišna preiskava.(31) Deželno sodišče je nadaljevalo s poizvedbami v Benetkah, od koder je policija 24. novembra 1884 javila, da niso mogli ugotoviti ničesar ter je menila, da je bil letak tiskan v Ameriki. To so utemeljevali z dejstvom, da je bila najdena tudi Freiheit, ki ”je v Evropi zelo malo razširjena”.(32) V nadaljevanju preiskave pa je sum padel na Mihaela Kebra, ki je julija 1883 odšel iz Ljubljane in je bil v tem času dokazano v Benetkah.(33) Da je pošiljatelj letakov Keber, je potrdil tudi Ludvik Zadnik.(34) Preiskavo so pospešile najdbe letaka Na delovno ljudstvo, tiskanega v Švici in ki ga je deželno sodišče na Dunaju

24 Fond, sejni zapisnik z dne 28. januarja 1883.

25 Kermavner, Dodatek, str. 711.

26 Fond, sejni zapisnik društvenega odbora z dne 2. novembra 1883.

27 Letak je v faksimilu objavil Rudi Kyovsky v Kroniki 1954, str. 11.

28 Fond, dopis J. Žiweya dne 31. oktobra 1883.

29 Fond, dopis državnega pravdnništva dne 31. oktobra 1883.

30 Fond, odlok deželnega sodišča dne 3. novembra 1883.

31 Fond.

32 Fond.

33 Fond. Policijska postaja v Vevčah je javila, da je Keber novembra 1883 pisal očetu iz Benetk. Kot dokaz so vzeli tudi pozdravno brzojavko, ki jo je dobilo ljubljansko delavsko društvo ob proslavi 15-letnice dne 21. oktobra 1883 in se glasi: ”Hand in Hand über Meer und Land grüss von euren Freund. — Leber.”

34 Fond, zaslihanje Zadnika dne 7. julija 1884.

oktobra 1883 prepovedalo širiti.(35) Nekaj letakov so najprej našli v Ljubljani že v začetku januarja 1884(36), nato pa še sredi februarja v Ljubljani pri Vevčah in konec februarja ponovno v Ljubljani pri Uršulinski cerkvi.(37) Zadnji dokaz, ki ga je državno pravdnništvo potrebovalo za aretacijo Franca Železnikarja in Ferdinanda Tume 21. aprila 1884, je bila izjava Tumovega vajenca Franca Potiska, da je letak, ki ga je kazal svojim prijateljem, dobil pri Tumi, prinesel pa mu jih je Železnikar.(38)

V obtožnici, ki jo je sestavilo državno pravdnništvo 30. septembra 1884, je navedeno, da "so Železnikar, Tuma, Šturm in Kriegl imeli na družabnih delavskih shodih delavskega izobraževalnega društva v času od septembra 1883 do februarja 1884 govore, v katerih so pojasnjevali, da delavci po zakoniti poti ne morejo ničesar doseči in da jim more pomagati le prevrat vsega obstoječega, ekonomska osvoboditev in propaganda dejanj, da morajo zato na vse načine podpirati anarhistično stranko — začeti nekaj, da bi nasilno spremenili vladavino s povzročitvijo upora ali državljanske vojne".(39) Te trditve tožilec na procesu ni mogel dokazati in je porota o tej točki obtožbe glasovala oprostilno. Priče so v preiskavi izjavljale, da so sicer vedeli, da sta v društvu zmerna in radikalna "stranka" (skupina), redko kdo pa je sploh znal pojasniti razliko med njima. Dokaz, da je v društvu prevladovala radikalna smer, je tožilcu služila tudi izključitev Ludvika Zadnika kot glavnega zagovornika zmerne smeri iz društva konec januarja 1884. Ludvik Zadnik je bil najprej član delavskega izobraževalnega društva leta 1879, nato pa je odpotoval iz Ljubljane. V letih 1881 — 1883 je delal v Innsbrucku, bil tam član odbora delavskega izobraževalnega društva in se v Ljubljano vrnil septembra 1883, kjer se je ponovno včlanil v društvo in bil novembra istega leta izvoljen za namestnika zapisnikarja.(40) Na občnem zboru 13. januarja 1884 je Šturm zahteval, da prisotni volijo le tiste kandidate v odbor, ki jih je predlagal volilni odbor in ki zaslužijo zaupanje, da bodo skrbeli za napredek društva. Zadnik je protestiral, češ da nikogar ne morejo prisiliti, da bi volil predlagane kandidate ter poudaril, da je nepravilno, da odbor določa skrutinatore (to so bili Dekval, Tuma in Železnikar), ker to pravico ima le zbor. Izvoljeni so bili člani, ki jih je predlagal volilni odbor. Zadnikovega predloga za izdelavo društvenega poslovnika, ki ga navaja policijsko poročilo Zamide, ta sejni zapisnik ne omenja.(41) Na seji odbora 29. januarja 1884 sta odbornika Petauer in Tuma predlagala, da izključijo Zadnika in Šturma (podčrtala J. F.) iz društva zaradi neprenehnega razburjanja in ščuvanja proti društvu, kar so odborniki tudi potrdili.(42) Na mesečnem sestanku 10. februarja 1884 je krojaški pomočnik Anton Grablovic predlagal, da Zadnika sprejmejo nazaj v društvo, ker da po društvenem pravilniku odbor nima pravice izključiti člana, kar pa je predsednik Kriegl v odborovem imenu zavrnil. Za besedo je zaprosil Zadnik, vendar je kot izključeni član ni dobil. Grablovic je nato predlagal glasovanje o svojem predlogu, ostal pa je v manjšini. Po tem neuspehu je zahteval, da odstranijo iz odbora tudi Ferdinanda Tumo ker plačuje več kot pet goldinarjev neposrednega davka, kar je Tuma zanimal. Grablovic je po tem

35 Fond, dopis okrajnega glavarstva deželnemu predsedstvu dne 19. februarja 1884. Letak je prevedel in v celoti objavil Kyovsky v Kroniki 1954, str. 14—16.

36 ZALj, enota MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 2 z dne 10. januarja 1884.

37 Fond, dopis policijske postaje v Vevčah dne 18. februarja 1884, in MALj, reg. II, fasc. 19, III/2, dok. št. 16 z dne 25. februarja 1884.

38 Fond.

39 Fond, obtožnica.

40 Fond, sejni zapisnik z dne 11. novembra 1883.

41 Fond, lj. magistrat dne 15. januarja 1884 in sejni zapisnik z dne 13. januarja 1884. Glej tudi Kermavner, str. 762—763.

42 Fond, sejni zapisnik z dne 29. januarja 1884.

incidentu objavil, da izstopa iz društva in zapustil sestanek.(43) V preiskavi so priče na zaslišanjih trdile, da je bil glavni vzrok za Zadnikovo izključitev njegovo prinašanje zmer-
nih listov Wahrheit in Volksfreund v društvene prostore in njegova zahteva, da društvo
oba lista naroči. Tuma je to zavračal in navedel kot vzrok, da je Zadnik pri društvenih
pevskih vajah, ki so jih organizirali v jeseni 1883 in jih je vodil Ivan Justin, hotel peti le
slovenske pesmi, čeprav so imeli v društvu tudi nemške člane. Železnikar pa je izjavil, da
se z Zadnikovo izključitvijo iz društva ni strinjal.(44)

Na seji odbora 19. februarja 1884 pa je s predsedniškega položaja odstopil Edvard
Kriegl. Magistrat je obvestil, da vodstvo predaja svojemu namestniku Kostelcu in da ne
nosi več nobene odgovornosti za delavsko izobraževalno društvo.(45) Slovenski narod je k
poročilu o tem odstopu dodal: "Mi delavskemu društvu čestitamo na tej spremembi in
želimo, da naj bi se iz društva in iz delavskih krogov jedenkrat za vselej odpravili vsi
rovarji in vsi preveč nemirni in častihlepni elementi."(46) Preden navedem Kermavnerjeva
razmišljanja o razlogih za Krieglov odstop, moram omeniti še neznano dejstvo, da je imel
Kriegl namen odstopiti s svojega položaja že prej, saj je na mesečnem sestanku društva
14. oktobra 1883 objavil, da bo odstopil na naslednjem shodu, verjetno je mislil na
novemberski mesečni sestanek, vendar ga je takrat Tuma opozoril, da mora počakati na
občni zbor. Vprašanje pa je, zakaj Kriegl tega ni storil na občnem zboru v januarju
1884.(47) Kriegl sam je na drugem zaslišanju 10. julija 1884 navedel preiskovalnemu
sodniku kot vzrok svojega odstopa narodnostne spore, ki da so izbruhnili v društvu.(48)
Ko Kermavner razmišlja o razlogih za Krieglov odstop, navaja kot dokaz svoji tezi, da sta
se Kriegl in delavsko izobraževalno društvo prestrašila vladnega sistematičnega prega-
njanja radikalov na Dunaju,(49) izjavo, ki jo je dal Šturm na izrednem občnem zboru 9.
marca 1884 in ki je bila z odobravanjem sprejeta. V njej je Šturm pojasnil, da "ljub-
ljansko delavsko izobraževalno društvo nima na noben način ničesar skupnega z anarhi-
stičnimi razmerami" in da so podobno izjavo že sprejeli na nekem prejšnjem društvenem
shodu. Od policijskega komisarja Zamide je zahteval, da o tem stališču obvesti obla-
sti.(50) Kermavner navaja Šturmovo "kapitulacijsko resolucijo" v celoti po uradnem
poročilu Zamide: "Glede na zadnje obžalovanja vredne dogodke na Dunaju izjavlja
občni zbor, da delavsko izobraževalno društvo ni niti v najmanjši zvezi s socialnorevolu-
cionarno stranko in da z največjim poudarkom obsoja prestopke te stranke, ki je zapustila
zakonita tla in ki je v svoj program zapisala umor, rop in tatvino. Da se ne bi vtihotapili
morebitni pristaži te stranke, ki bi dopotovali, v društvo, se nalaga odboru, da najstrože
ravna in si prizadeva, da se bo društvo gibalo le na zakonitih tleh in da bodo njegovi člani
vselej pravega patriotičnega mišljenja. Prisotnega vladnega komisarja naprošamo, da to
izjavo spravi v vednost na višjem mestu." Mislim, da je bolj pravilna Kermavnerjeva
interpretacija v smislu vprašanja "ali je mogoče treba tolmačiti Šturmovo resolucijo samo
kot odmik ljubljanskih radikalnih socialistov od dotedanjih proanarhistovskih simpatij, od
katerih jih je odvrnilo streznujoče spoznanje po Stellmacherjevih in Kammererjevih 'deja-

43 Fond, sejni zapisnik z dne 10. februarja 1884 in MALj, reg. I, fasc. 960, X/9, dok. št. 2636
z dne 12. februarja 1884.

44 Fond, zaslišanja.

45 ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 960, X/2, dok. št. 3069 z dne 21. februarja 1884.

46 SN z dne 29. februarja 1884.

47 Fond, sejni zapisniki z dne 14. oktobra in 11. novembra 1883.

48 Fond, zapisnik zaslišanja Edvarda Kriegla z dne 10. julija 1884.

49 Strahu Krieglu verjetno ni "pognala v kosti" vest o aretaciji Karla Kubmajerja zaradi suma
veleizdaje, ker je bila objavljena že po njegovem odstopu v Slovenskem narodu dne 26. februarja
1884.

50 Fond, sejni zapisnik z dne 9. marca 1884.

njih", ceprav je vprašanje, koliko sploh moremo govoriti o proanarhistovskih simpatijah.(51) Dokazano je namreč samo, da so v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu imeli glavno besedo že od leta 1881 Železnikar, Tuma, Kriegl in Sturm, da se je društvo na njihovo pobudo naročilo na časopise radikalne smeri kot sta bila Zukunft in Radicale in zavračalo predloge, da se naroči tudi na zmerne liste kot sta bila Wahrheit in Volksfreund ter da se po letu 1882 začno konec leta 1883 ponovno širiti med ljubljanskimi delavci ilegalni letaki. V preiskavi in na procesu pa obtoženim niso mogli dokazati, da so pristaši anarhističnih idej "propagande dejanj in ekonomske osvoboditve", še manj pa, da bi pripravljali tudi kakšno anarhistično akcijo.

Dejavnost Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume vse do aretacije ni zamrla. Tako je Železnikar še govoril na volilnem shodu tretjega razreda za ljubljanske občinske volitve, ki ga je sredi aprila sklical Regali in na katerem je bil za kandidata postavljen tudi Jakob Škerbinc.(52) Skupaj s Tumo pa sta se udeležila še dan pred aretacijo mesečnega društvenega sestanka 20. marca 1884.(53) Z aretacijo Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume 21. aprila 1884 zaradi suma veleizdaje se je začela široka preiskava, s katero so hoteli najti dokaze in obenem še morebitne nove krivce. Aretacijo so sprožili tajno obvestilo, da je Tuma pri Breskvarjevih poizvedoval, če je že prišla pošiljka iz Benetk in izjava Tumovega vajenca Franca Potiska, da je Železnikar Tumi sredi marca 1884 izročil zavitek letakov z naslovom Svarilo ljudstvu(54) in dopis dunajske policijske direkcije konec marca 1884, da ima Tuma zveze s socialistično revolucionarno stranko na Dunaju.(55) V hišnih preiskavah, ki so jih izvedli na dan aretacije in dan kasneje, so našli in zaplenili v Tumovi čevljarški delavnici 72 izvodov letaka Svarilo ljudstva, vizitko Jakoba Waitza, naslov nekega Carla Hauserja iz Gradca, za katerega je policija trdila, da je v resnici Jakob Waitz in več številč časnika Radikale, v njegovem stanovanju pa niso našli ničesar sumljivega. Pri Železnikarju so našli doma časniki Radikale, v delavnici pa ničesar. Prav tako niso ničesar našli v prostorih delavskega izobraževalnega društva in pri Potisku doma.(56) Namestnik državnega pravdnika Pajk je na osnovi teh najdb zahteval od preiskovalnega sodnika Rechbacha, da odredi za Železnikarja in Tumo preiskovalni zapor. Železnikar in Tuma sta se proti odloku o preiskovalnem zaporu pritožila, vendar je deželno sodišče sklep potrdilo.(57) V okviru zakonskih možnosti sta se oba ponovno pritožila še na višje deželno sodišče v Gradcu z utemeljitvijo, da bo preiskovalni zapor škodil njenemu poslu in prosila, da sta med preiskavo na prostosti, vendar je bila tudi ta prošnja zavrnjena.(58)

Po prvem zaslišanju Železnikarja in Tume takoj po aretaciji, ko je preiskovalni sodnik želel dobiti samo pojasnila o najdbah pri hišnih preiskavah, so začeli maja in nato vse do septembra zasliševati člane delavskega izobraževalnega društva, tudi tiste, ki so izstopili pred aprilom 1884. Njihove izjave so bile skoraj vse enake: da so v društvu imeli glavno besedo Železnikar, Tuma, Sturm in Kriegl, da sicer niso slišali, da bi govorili kaj veleizdajalskega ali protidržavnega, govorilo pa se je, da so pristaši radikalne stranke, nihče pa ni znal pojasniti razlike med radikali in zmernimi, še manj kaj pomenita gesli "propaganda dejanj" in "ekonomska osvoboditev". Vsega skupaj so v tem času opravili preko 180 zaslišanj, nekatere so zaslišali dvakrat in večkrat. Zaslišali so tudi sorodnike in prij-

51 Glej Kermavner, str. 765—767.

52 SN z dne 18. aprila 1884.

53 Kermavner, str. 767.

54 Letak je prevedel in objavil Rudi Kyovsky v Kroniki 1954, str. 14—16.

55 Fond.

56 Fond, zapisniki hišnih preiskav dne 21. in 22. aprila 1884.

57 Fond, Pajkov dopis Rechbachu dne 22. aprila 1884.

58 Fond, dopis višjega deželnega sodišča v Gradcu dne 30. aprila 1884.

telje osumljenih.(59) Obenem so v juniju, juliju in avgustu izvedli hišne preiskave še pri Ludviku Zadniku, Francu Dekvalu, Francu Erženu, Viktorju Hönigmannu, Francu Glišku, Kasperju Lundru, Ferdinandu Suhadobniku in Francu Dhüju.(60) 9. julija so zaprli še Franca Breskvarja, Franca Šturma, Franca Dekvala, Edvarda Krieglja in Viktorja Hönigmannna, 11. julija Franca Eržena, 10. avgusta v Linzu Karla Hubmajerja in 15. septembra Franca Dhüja.(61) Med tem časom je policija skušala ugotoviti Železnikarjeve in Tumove zveze s Karlom Hubmajerjem, ki je bil v procesu proti Mihaelu Kappaufu in tovarišem v Gradcu oproščen(62) in morebitne zveze z Wolfgangom Hišo in Francem Serncem, ki sta bila zaprta v začetku marca 1884 v Zagrebu in v procesu maja 1884 obsojena na krajše zaporne kazni. Te poizvedbe pa niso dale dokazov, ki jih je želel dobiti preiskovalni sodnik.(63) Preiskovalni sodnik je moral 14. septembra 1884 izpustiti iz preiskovalnega zopora Karla Hubmajerja, Viktorja Hönigmannna, Franca Eržena, Franca Breskvarja in Franca Dekvala, ker jim ni mogel dokazati ničesar kaznivega. V zaporu so obdržali Železnikarja, Tumo, Šturma in Krieglja, naslednji dan pa so zaprli še Franca Dhüja. Obtožnica proti njim je bila sestavljena 30. septembra 1884.

Medtem ko sta policija in preiskovalni sodnik prizadevno iskala dokaze za obtožbo, je prišlo v delavskem izobraževalnem društvu do ostre polemike med zmernimi in radikali. Časnik Radikale je 1. maja 1884 objavil dopis iz Ljubljane s podpisom "več delavcev, ki mrzijo zvijačne ljudi", v katerem je prvič postavljena trditve, ki je postala v procesu izhodiščna točka dr. Ellbogna v obrambi obtoženih, namreč da temeljijo vsi spori med člani ljubljanskega delavskega društva na narodnostni osnovi, da gre za spore med narodnjaško in internacionalistično usmerjenimi delavci. V dopisu so poročali, da je Ivan Justin, pevovodja delavskega pevskega zbora Slavec, ustanovljenega junija 1883 zelo priljubljen med slovenskimi, neosveščenimi člani društva, da "je sveto vse, kar reče in je naša velika in sveta delavska stvar stopila v ozadje in vsak, ki se je dolga leta žrtvoval in trudil za delavsko stvar, je osumljen in izobčen kot anarhist. V društvu igra sedaj glavno vlogo samo narodnjaška fraza. Vsak tujec, posebno Nемец, je v njem osovražen."(64) Avtorji članka so napadli Justina zaradi podpore Ludviku Zadniku ob njegovi izključitvi iz društva. Zaradi Zadnikove izključitve je Justin grozil s svojim izstopom iz društva in čeprav sam tega ni storil, je ta grožnja botrovala vrsti izstopov tistih društvenih članov, ki so v društvu vstopili zaradi pevskega vaj.(65) Odgovor — podpisal ga je "delavec po pooblastilu večih" — je objavil list zmernih Volksfreund šele dva meseca kasneje. Pisec uvodoma ugotavlja, da je bilo tudi v Ljubljani nekaj posameznikov, ki "so kot ideal proklamirali in propagirali 'propagando dejanj', vendar k sreči niso našli k 'dejanjem' nagnjenih oseb. Tukajšnji govorniki, ki jih je treba imeti za žrtve 'Peukertovega evangelija' so poskušali vso svojo dejavnost uveljaviti v tukajšnjem delavskem društvu in so svoj terorizem izvrševali na članih in vse je sledilo njihovim željam." Društveni člani so — nekateri nehote — postali "priveski teh junakov fraz". Vsak, ki ni hotel priznati Zukunft za osrednji stran-

59 Fond, zapisniki zaslišanj.

60 Fond. Pri prvih štirih so izvedli hišno preiskavo 7. julija, naslednjih dveh 21. julija, pri Suhadobniku 24. junija in Dhüju 4. avgusta 1884.

61 V prezidialni registraturi v MALj sem našla seznam članov ljubljanskega društva, ki ga je 3. junija 1884 poslal magistratu predsednik Leopold Kostelac. Ta seznam je zanimiv predvsem zato, ker je pisan v slovenščini in so krstna imena članov vsa dosledno slovenska. Franca Dhüja je Kostelac v tem seznamu navedel kot Franja Duha. Reg. II., fasc. 19, III/2, dok. št. 9702 z dne 3. junija 1884.

62 Steiner, str. 230.

63 Fond.

64 Radikale z dne 1. maja 1884.

65 Fond, zapisniki zaslišanj.

karski časnik, je bil zasramovan in ožigosan, onemogočili so mu vsako dejavnost in grozilo je, da bodo uničili društvo. Napadenega Justina je pisec označil kot človeka, ki je dolga leta deloval za koristi delovnega ljudstva. Na koncu članka je avtor pozval ljubljanske tovariše, da se morajo osvoboditi teh vplivov, če hočejo veljati za poštene socialne demokrate, in da delujejo na osnovi programa, ki ga je socialnodemokratska stranka sprejela leta 1882 v Brnu.(66) Ta članek je tožilec v procesu predložil kot enega izmed dokazov, da so obtoženi anarhisti. Zanimivo pa je, da policija in preiskovalni sodnik nista mogla ugotoviti, kdo so bili avtorji obeh člankov.

Obtožnica z dne 30. septembra 1884, ki jo je sestavil namestnik državnega pravdnika Pajk, podpisal pa državni pravdnik Schetina, je bremenila Železnikarja, Tuma, Šturma in Krieglja, da so govorili na delavskih shodih v prostorih delavskega ljubljanskega društva od septembra 1883 do februarja 1884, da delavci po zakoniti poti ne morejo doseči ničesar in da jim lahko pomaga le sprememba razmer, "ekonomska osvoboditev" in "propaganda dejanj" ter da morajo zato podpirati anarhistično stranko; da sta Franc Železnikar in Ferdinand Tuma z razširjanjem letaka Svarilo ljudstvu pripravljala napad na cesarja, njegovo svobodo oziroma ogrožala izvajanje njegove oblasti, da sta torej pripravljala upor oziroma državljansko vojno; da je Železnikar 1881 v prodajalni firme Žitnik in Kunst odobral umor ruskega carja Aleksandra II; da je Franc Dhü z razširjanjem letaka Delovnemu ljudstvu in Socialnodemokratska stranka Avstrije delavcem pripravljala upor oziroma državljansko vojno, žalil cesarja, ščuval k sovraštvu do nekaterih stanov družbe in državnih organov. Zato so bili obtoženi zločina veleizdaje in prekrškov proti javnemu redu in miru. V utemeljitvi obtožbe navaja državno pravdnništvo, da so delavci v Ljubljani leta 1869 ustanovili svoje delavsko izobraževalno društvo z namenom, da bi ščitilo duhovne in gmotne interese delavcev s predavanji in poukom z izključitvijo politike, vendar so to določilo že leta 1871 prekršili. V prvem obdobju so zastopali še Schultze-Delitschevo načelo samopomoči, ko pa je leta 1871 prišel v Ljubljano "znani socialistični agitator" Johann Most, je "pred mnogimi člani ljubljanskega delavskega društva za zaprtimi vrati sipal svoje pokvarjene ideje". Leta 1882 so prevzeli vodstvo ljubljanskega delavskega društva pristaši Mostovega učenca Josefa Peukerta Franc Železnikar, Ferdinand Tuma, Franc Šturm in Edvard Kriegl in so uspeli pridobiti med člani društva nekaj privrženecv. Eden izmed njih je bil tudi Franc Dhü. S prihodom Ludvika Zadnika v drugi polovici leta 1883 se je v društvu okrepila zmerna struja, vendar so jo obtoženi štirje povsem onemogočili, Zadnika pa izključili iz društva. Obtožnica obširno navaja tudi vsebino letakov, ki so jih osumljeni širili med ljubljanskimi delavci.(67)

Obtožnico so zaprtim prebrali 13. oktobra 1884. Ob tej priliki so Železnikar, Šturm in Kriegl izjavili, da želijo imeti za branilca dr. Ivana Tavčarja, Tuma pa dr. Eppicha z Dunaja. Preiskovalni sodnik Ekl je Tavčarja obvestil o tej prošnji 17. oktobra, Tavčar je obrambo sprejel in Ekl mu je poslal obtožnico in izjave prič. 5. novembra 1884 je višje deželno sodišče v Gradcu odločilo, da bo glavna obravnava proti obtoženim pred deželnim sodiščem v Celovcu. Svoj sklep je utemeljilo z razlago, da je tako "primernejše" (aus Gründe der Zweckmässigkeit).(68) Obtožene so s tem sklepom seznanili 7. novembra. Železnikar in Tuma sta proti temu protestirala ter zahtevala, da jim sodijo domači porotniki v Ljubljani, 9. novembra pa so se Železnikar, Šturm in Kriegl tudi uradno pritožili na deželno sodišče v Ljubljani in kot glavni razlog navedli, da porotniki in predsedstvo sodišča v Celovcu ne znajo slovenščine, da jim bo tako odvzeta pravica braniti se v materinščini in nadaljujejo: "Z eno besedo, delegiranje nas dela neme in bilo bi mnogo enostavnejše

66 Volksfreund z dne 25. julija 1884.

67 Fond, obtožnica z dne 30. septembra 1884.

68 Fond. odlok višjega deželnega sodišča v Gradcu dne 5. novembra 1884.

obsoditi nas in contumaciam." Obenem so poudarili, da je neupravičena bojazen, da bi jih porotniki v Ljubljani sodili mileje in ugotavljajo, da je javno mnenje na Kranjskem sovražno do njih in kot dokaz navajajo pisanje narodnjaških časnikov, posebej Slovenskega naroda.(69) Pritožbo pa je deželno sodišče v Ljubljani 20. novembra zavrnilo. Zaradi delegiranja celovškega sodišča je dr. Ivan Tavčar zavrnil obrambo Železnikarja, Kriegla in Tume in teden dni kasneje je sprejel obrambo vseh petih obtoženih dr. Friderik Ellbogen z Dunaja. Železnikarja so prepeljali v Celovec 21. novembra zjutraj, ostale štiri pa isti dan zvečer.

O procesu, ki se je začel 6. decembra 1884 v Celovcu so časniki podrobno poročali. *Klagenfurter Zeitung* je od 7. do 14. decembra 1884 objavljala skoraj dobesedni steno-grafski zapisnik obravnave, po njej pa ga je ponatisnila *Laibacher Zeitung*, izvlečke pa sta objavljala tudi Slovenec in Slovenski narod.(70) Zaradi teh obširnih in natančnih poročil je sam potek procesa v dosednji literaturi dobro obdelan in tudi pri pregledu procesnega gradiva nisem našla kakšnih pomembnejših novih podatkov. Edina zanimivost so rezultati glasovanj porotnikov.

Porotnemu sodišču je predsedoval višji deželni sodni svetnik Schrey von Redlwerth, sodnika sta bila deželna sodna svetnika Steiner in Supantschitsch, prisednik dr. Globočnik, državno pravdnštvo iz Ljubljane je zastopal namestnik državnega pravdnika Pajk, branilec je bil dr. Ellbogen. Izmed 33 poklicanih porotnikov je tožilec odklonil deset, branilec pa osem. Izvolili so 12 glavnih porotnikov in dva namestnika.(71)

Po tem uvodnem postopku je branilec predlagal predsedstvu sodišča, da povabijo na razpravo kot priče še magistratnega uradnika Valentina Valento, obrtnike Jakoba Škerbinca, Josipa Regalija, Franca Breskvarja, Franca Doberleta, Franca Šantala ter magistratne uslužbenca Vončino, Mihaliča in Zamido, ker je dobil potrebne akte za obrambo prepozno. Pajk je temu predlogu nasprotoval, češ da v tem kazenskem primeru ne gre za obnašanje obtožencev na javnih zborovanjih, katerim so prisostvovali vladni zastopniki in za katere ima sodišče tudi uradne zapisnike, temveč da gre za njihovo vedenje na *tajnih* zborovanjih. Sodniki so branilčev predlog zavrnili. Potem so najprej poslušali izjave obtožencev, v katerih so najprej navedli svoj kratek življenjepis, nato pa izpodbijali navedbe obtožnice, češ da so povsem nedolžni. V naslednjih dneh do 10. decembra so nato zaslišali 39 prič(72) ter pregledali dokazno gradivo, ki ga je zbralo državno pravdnštvo v Ljubljani. Zaradi veleizdajniške vsebine je sodišče nekatere dokaze pregledalo za zaprtimi vrati.

Obtoženci so v posebnih izjavah, ki so jih dali 22. novembra potem ko so jih prepe-ljali iz Ljubljane v Celovec, navedli imena ljudi, za katere so želeli, da pričajo na glavni obravnavi. Prosil so, da pokličejo Ferdinanda Suhadobnika, Filipa Stegnarja in Ignaca

69 Fond, pritožba na deželno sodišče v Ljubljani dne 9. novembra 1884.

70 *Klagenfurter Zeitung* z dne 7., 10., 11., 12., 13. in 14. decembra 1884, LZ z dne 9., 10., 11., 12., 13. in 15. decembra 1884, SN z dne 9., 10., 11., 13. in 16. decembra 1884 in Slovenec z dne 6., 9., 10., 12., 13., 15., 16., 17., 18., 19. in 20. decembra 1884.

71 Fond. Izvoljeni so bili: Paul Kotsch, Valentin Moser, Friedrich Barbolan, Johann Rizzi, Franz Pichler, Carl Nagl, Johann Gruber, Franz Bechner, dr. Josef Mittegger, Martin Mayer, Leopold Pogrutz, Michael Kleinssasser ter Franz Kirschner in Cristof Wohlgemuth. Franc Pichler je bil izvoljen kljub branilčevi odklonitvi.

72 Fond, zapisnik sodne obravnave. Zaslišali so tele priče, naštevam jih po vrstnem redu zaslišanj: Ludvika Zadnika, Franca Dekvala, Antona Grablovice, Viktorja Hönigmannna, Leopolda Kostelca, Henrika Stegbauerja, Jožefa Trampuša, Matijo Kunca, Franca Perdana, Franca Ramovša, Ivana Justina, Alojza Cerarja, Ivana Železnikarja, Ferdinanda Suhadobnika, Filipa Haderlapa, Ivana Brandstätterja, Ivana Wisjaka, Primoža Cassermanna, Ivana Petrovičnika, Franca Bajca, Jerneja Žitnika, Alojza Dzimskega, Albina Arka, Antona Kleina, Franca Kodriča, Karla Korschagga, Antona Kocmurja, Franca Potiska, Karla Trosta, Valentina Michlerja, Ivana Francla, Franca Breskvarja, Franca Seitschniga, Antona Goloba, Marijo Golob, Ivana Apeja, Franca Jenka, Marijo Nežič in Roberta Kriegla.

Globočnika. Tuma je posebej želel še Alojza Cerarja, Kriegl in Šturm pa Mihaela in Franca Jeločnika, Franca Vetterja, Franca Petauerja, Maksa Serkola, Ludvika Zadnika, Henrika Stegbauerja in Mihaliča. 25. novembra so to izjavo nekoliko popravili. Izjavili so, da se strinjajo, da na sodišču izjavi Globočnika in Stegnarja le preberejo, vztrajali pa so, da povabijo Suhadobnika in Cerarja, medtem ko je Kriegl umaknil zahtevo, da pokličejo priče, ki jih je predlagal. Edino Šturm je vztrajal, da pokličejo vse, ki jih je predlagal.⁽⁷³⁾ Od predloženih prič so nato v resnici poklicali le štiri in sicer Zadnika, Suhadobnika, Stegbauerja in Cerarja. Pri presoji, kdo bo pričal v njihovo korist, pa so se obtoženci zmotili. Razen Suhadobnika so vsi potrdili, da so obtoženci pripadali anarhistični stranki in da so si prizadevali kot glavni govorniki v društvu pridobiti na svojo stran njegove člane ter da je vzrok Zadnikovi izključitvi iz društva njegova zmerna usmeritev. Najbolj obremenilne za obtožene so bile izjave Zadnika, Matija Kunca, Ivana Železnikarja in Jerneja Žitnika, čeprav je res, da so v glavnem vse priče potrdile, da so obtoženi člani anarhistične stranke. Tožilcu pa ni uspelo dokazati, da so pripravljali v Ljubljani v soglasju z anarhistično stranko na Dunaju upor oziroma državljansko vojno. Obenem se je jasno pokazalo, da v bistvu večina sploh ni točno vedela, kakšne so razlike med zmerno in radikalno smerjo in so navajali, da imajo obtožene za anarhiste, ker so propagirali za Peukertovo Zukunft. Da bi bil ta argument še bolj nesmiseln, so mnogo trdili, da list sam sploh ni anarhističen, je le v rokah anarhistov. Tega se je zavedal tudi tožilec Pajk in je 10. decembra zato izjavil, da ne bo spreminjal obtožnice, čeprav je ugotovil, da mu ni uspelo dokazati, da so Železnikar, Tuma, Šturm in Kriegl uporabljali v svojih govorih izraza "ekonomska osvoboditev" in "propaganda dejanj" ter da bi delavcem razlagali, da zakonita pot zanje ni uspešna in da je treba izvesti prevrat. Preden sta dobila besedo tožilec in branilec, je predsedstvo sodišča razveljavilo obtožbo proti Dhüju, ker so v razpravi ugotovili, da naj bi širil prepovedane letake v juliju 1883, torej je njegov prestop ek zastaral. V zaključni besedi je tožilec Pajk ugotovil, da je "postalo socialno vprašanje brez dvoma tudi v Avstriji nevarno in način, s katerim se borijo delavci za rešitev tega vprašanja, je treba zadušiti". Nato je na kratko orisal razvoj ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva od njegove ustanovitve naprej. Ugotovil je, da so obtoženi odobraval program Zukunft, ki naj bi bila po besedah Pajka "sestra Freiheit". To naj bi dokazovale tudi njihove zveze z Jakobom Waitzem. Menil je, da so predloženo gradivo in izpovedi prič dokazale nesporno krivdo obtoženih. Branilec je v svojem govoru opozoril na pomen delavskega gibanja in posebej na dejstvo, da pri razkolu v ljubljanskem delavskem društvu sploh ne gre za razkol med zmernimi in radikali, ampak za narodnostni spor med slovenskimi in nemškimi delavci in da je ljubljansko delavsko društvo v resnici bilo popolnoma lojalno. Za Železnikarja je poudaril, da je nenevarna osebnost in da je daleč od anarhističnih tendenc, medtem ko obtožbo proti ostalim sploh ni mogoče resno jemati. Zato se je zavzel za njihovo oprostitev. Branilčeve ugotovitve je Pajk zavrnil kot neutemeljene in posebej poudaril, da nobena priča ni potrdila, da bi šlo v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu za narodnostni spor in je zato vztrajal na obtožbi. Preden se je porota umaknila na posvet, so še enkrat zaslišali obtožene. Poroti je bilo predloženih v glasovanje devet glavnih in 15 nadomestnih vprašanj. Z glasovanjem so porotniki potrdili, da je Železnikar kriv, ker je v marcu 1881 odobraval umor ruskega carja Aleksandra II. (z devetimi glasovi za in tremi proti) in da je kriv, ker je v aprilu 1884 razširjal prepovedan letak Svarilo ljudstvu (z devetimi glasovi za in tremi proti). Potrdili so tudi, da je Tuma kriv, ker je razširjal isti letak vendar z dostavkom "brez vednosti o njegovi vsebini" in sodni zbor tega glasovanja ni upošteval. Na ysa ostala vprašanja so eno-

73 Fond, izjave obtoženih dne 22., 25. in 26. novembra in 4. decembra 1884.

glasno odgovorili nikalno. Po tajnem posvetu je nato predsednik sodišča na javnem zasedanju razglasil sodbo. Zaradi dokazanega dejstva, da je s svojo izjavo marca 1881 v prodajalni firme Kunst in Žitnik v Ljubljani ("Ali ste slišali novico? Eden je že proč, sedaj pride na vrsto kmalu drugi tiran; zakaj potrebujemo regente, veliko dvorjanov in tolikšno množico uradnikov, ki ne naredijo nič drugega kot berejo časnike in kadijo cigare? Ko bi tukaj enkrat vse propadlo, bi bil jaz prvi, ki bi jim prerezal s škarjami trebuh.") in z razširjanjem prepovedanega letaka ščuval ljudi k sovraštvu do cesarja, do oblike vladavine in državne uprave cesarstva Avstrije, je France Železnikar kriv zločina veleizdaje in prestopka kaljenja javnega miru. Zato je sodni zbor sklenil, da Železnikarja kaznujejo z 8 leti težke ječe z enim postnim dnevom mesečno. Ostale štiri obtožence so oprostili. Železnikarju so pri odmeri kazni šteli kot olajševalno okoliščino osem mesečni preiskovalni zapor, dejstvo, da ni bil zaradi podobnega prestopka še nikoli obsojen ter da je policija s svojim posegom pravočasno preprečila škodljive posledice za družbo — letake je namreč zaplenila, preden so jih mogli razširiti med širši krog ljudi.⁽⁷⁴⁾ Železnikar se je proti tej sodbi 12. decembra 1884 pritožil na višje deželno sodišče v Gradcu, ki pa je kazen z razsodbo dne 14. januarja 1885 spremenilo v desetletno težko ječo. Določeno je bilo, da bo kazen prestajal v kaznilnici Suben v Gornji Avstriji. Tja so ga prepeljali 3. februarja 1885.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Arbeiterbildungsverein von Ljubljana in den Jahren von 1882 bis 1884 und der Klagenfurter Prozess

Die achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts sind ein sehr bewegter Zeitabschnitt in der Geschichte der Arbeiterbewegung in Ljubljana. Nach einem Stillstand in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre hat sich der Ljubljanaer Arbeiterbildungsverein wieder gestärkt, und hat im damaligen gesellschaftlichen Leben in Ljubljana wieder eine wichtige Rolle übernommen. In der vorliegenden Abhandlung begrenzt sich die Verfasserin auf die Zeit vom Jahr 1882 bis Ende des Jahres 1884, als in Klagenfurt ein Prozess gegen eine Gruppe von des Anarchismus angeklagten Leitern des Ljubljanaer Arbeiterbildungsvereins stattfand, wodurch die Zeit einer regen Aktivität im Verein beendet war. Der Verein erlahmte und es kamen nicht selten sogar Gedanken auf, ihn überhaupt aufzulösen. Die Vereinstätigkeit dieser drei Jahre steht im Zeichen des Kampfes zwischen den Anhängern der Gemässigten und der Radikalen im Verein, der von der Spaltung in der österreichischen Arbeiterbewegung in diese zwei Strömungen angefacht wurde. Es gab äussere Zeichen der Radikalisierung, illegale Flugblätter und verbotene Zeitschriften, unter anderem auch die "Freiheit" von Most, tauchten in Ljubljana auf. Im November 1882 wurde von den Radikalen in Šentvid bei Ljubljana ein geheimes Treffen mit dem Gesinnungsgenossen Josef Peukerts Jakob Waitz aus Graz organisiert. Auf die Anregung von Ferdinand Tuma bezog der Verein im Jahr 1883 die Blätter der radikalen Richtung "Zukunft", "Radikale" und Fachzeitschriften der Metallarbeiter, Schneider und Schuster. Den Anhängern der Radikalen ist es auch gelungen, den angesehensten Vertreter der Gemässigten im Verein Ludvik Zadnik, der eine starke Unterstützung auch von Karl Kordelič und Emil Kaller-Reinthal aus Innsbruck genoss, aus dem Verein auszuschliessen. Andererseits hat die im Rahmen der Vorbereitungen auf den Gerichtsprozess gegen France Železnikar, Ferdinand Tuma, Franc Šturm, Edvard Kriegel und Franc Dhü stattgefundene Untersuchung im Jahr 1884 ergeben, dass der Kampf um die Vorherrschaft der einen oder der anderen Richtung nur im engen Kreis der Vereinsleitung geführt wurde, während die Mehrheit der Mitglieder bei Verhören die ideologischen Unterschiede zwischen den beiden Richtlinien überhaupt nicht erklären konnten. Zugleich ist es klar, dass in den Jahren 1883 und 1884 die Radikalen die Führung hatten, es kann jedoch nicht behauptet werden, dass sie anarchistische Ideen hegten oder sogar anarchistische Aktionen vorbereiteten. Dasselbe Bild hat auch die Gerichtsverhandlung selbst im Dezember in Klagenfurt ergeben und dem entsprach auch die Abstimmung des Schwurgerichts. Tuma, Šturm, Kriegel und Dhü wurden von jeder Anklage freigesprochen, Železnikar, dessen Billigung des Attentats auf den Zaren Alexander bewiesen wurde, wurde zuerst zu acht, später zu zehn Jahren schweren Kerkers verurteilt.

⁷⁴ Fond, sodba porotnega sodišča v Celovcu dne 11. decembra 1884.